

Etologie před kopernikánským obratem

MARTIN KONVIČKA
TOMÁŠ GRIM

S. FRAŇKOVÁ, Z. KLEIN: Etologie člověka

Nakl. HZ systém, Praha 1997, 196 stran, náklad a cena neuvedeny

Představte si, že když Koperník a Galileo v renesančních dobách vymýšleli heliocentrickou astronomii, nějakou náhodou (příčinou mohla být jazyková bariéra, touha vymezit se vůči autoritám či neznalost literatury) by svou vědu nenazvali „astronomie“, ale nějak jinak – třeba „kopernikizmus“. Přesto by bývali pracovali se všemi poznatky dosavadních astronomů, rádně je citovali, zahrnovali je jako zvláštní případy do svých modelů a k odkazu „staré“ astronomie se hlásili. A protože by jejich „kopernikizmus“ dokázal odpovědět na více otázek než dosavadní „astronomie“, postupně by se – evolucionisticky řečeno – fixoval a stal se všeobecně uznávanou normou. Jak by pak asi pochodili učenci z univerzity, kdyby po nějakých čtyřech stoletích, v době, kdy by o „kopernikizmu“ nikdo vážně nepochyboval, napsali knihu, vysokoškolskou učebnici, jež by obstojným způsobem shrnovala veškeré předkopernicistické, tj. „astronomické“ poznání, ale o pozdějších výbojích, včetně letů na Měsíc, by taktně mlčela? Popřípadě by „kopernikizmu“ vytkla, že se víc zabýval tvorbou teoretických modelů než praktickým výzkumem a pečlivým pozorováním.

Uvedený příklad možná působí absurdně. Přitom však charakterizuje dílko, k jehož vydání finančně přispěl Institut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy. Sponzorova obchodní značka slibuje širokou cirkulaci a vliv; proto se domníváme, že stojí za to pokázat alespoň na nejbolestnější nedostatky uvedené publikace.

Etologie je biologická věda o chování. Biologická věda o chování je tudíž etologie, ať ji nazveme jakkoli. Předkopernikovská astronomie byla vědou o vesmíru. Náš hypotetický „kopernikizmus“ je tedy rovněž astronomií, ať by si ho zakladatelé nazvali jak chtěli. Věrní této logice se domníváme, že autoři příručky věnované biologické vědě o chování nemohou ignorovat kopernikánský obrat paradigmatu, k němuž během posledních tří desetiletí došlo.

Tímto obratem byl obrat od skupinově-selekcionistického vysvětlování evoluce a od nahlížení na chování živočichů (a člověka, jako v našem případě) z hlediska „zájmu druhu“ k individuální selekci, k „zájmům“ individua a jeho genů. Obrat, který nelze nespojovat se jmény R. Dawkinse, G. C. Williama a R. Triverse a s termíny jako „sociobiologie“ či „sobecký gen“.

Význam „kopernikánského obratu“, který autoři příručky nepostřehli, však nespočívá v zjištění, že „geny jsou sobecké“. Spočívá v tom, že až postdawkinsovská „tvorba teoretických modelů“ (v knize s. 156) nám umožnila, abychom se v souvislosti s chováním živočichů i člověka ptali: proč? Abychom místo hledání mechanismů chování zaostřili pozornost na jeho příčiny, tj. na důsledky chování pro reprodukční zdatnost jedince (protože jen o tu nakonec v evoluci jde).

Věda o lidském chování, jak nám ji prezentují Fraňková s Kleinem, není než katalog různých věcí, které člověk dělá. Soubor empirických poznatků, jež postrádají zasazení do evolučně-biologického kontextu. To neznamená, že by autoři evoluci neskloňovali

ve všech pádech. Hovoří však o *důležitosti reprodukčního chování pro přežití druhu* (s. 149) netušice, *jak se může dítě, které nemá jiný zájem než vlastní uspokojení, naučit žít tak, aby bralo v úvahu potřeby ostatních*. Píše, že *reciproční altruizmus je důležitou normou chování, avšak ...ta se může stát pro skupinu škodlivou, jestliže do ní proniknou individua, která budou čerpat z altruizmu druhých, avšak sama nic nezaplátí* (obojí s. 157). Jinými slovy tam, kde se autoři odvolávají na evoluci, chápou ji buď skupinově-selekcionisticky, anebo vůbec. Navíc si často protirečí.

Uveďme jen několik příkladů. Podle autorů existuje komunikace kvůli přenosu informací (kapitola 3), ale jak se zdá, nikdy se při ní nelze, jako by neexistovaly nadnormální podněty (kapitola 2) a metakomunikace (kapitola 7). Lidé si, pravda, *zhotovují doplňky a ozdoby* (s. 91). Asi aby byl druh hezčí... Matka pozná *svého potomka* od jiných potomků svého druhu (s. 127), což skupině jistě velice prospěje, zvláště vyskytne-li se v ní sirotek. (Nemluvě o konfliktu matka-dítě, o němž autoři zjevně neslyšeli.) Dokonce (s. 139) lze rozlišit *reprodukční chování v širším smyslu* [tj.] *zachování druhu, a v užším smyslu*, [tj.] *předání poloviny svých genů další generaci*. Když už to bez genů nejde...

Sečteno a podtrženo, autorům unikají některé souvislosti. A to ne menší než *vývoj jejich oboru v posledním čtvrtstoletí* (jak říká J. Zrzavý). Dokazuje to seznam použité literatury. Z jinak účtyhodného počtu 231 citací jich 43,3 % pochází ze 70. let, kdežto 80. a 90. léta jsou zastoupena 19,5 a 20,4 procenta. Odhlédneme-li však v 90. letech od článků z populárních českých periodik, získáme, a to včetně českých překladů starších cizojazyčných knih, ubohých 10,8 % citací... A to mezi nimi nejsou zastoupena základní díla jako kniha *The Adapted Mind* (Barokow, Cosmides – Tooby) nebo články R. Bakera, M. Bellise, L. Betzigové, D. Symone či N. Thornhillové.

Etologie, jak ji prezentuje recenzovaná příručka, není než komentář k Lorenzovi. Tím nemá daleko ke geocentризmu v moderní astronomii. Postdawkinsovská věda o chování do ní jaksi nepatří. Přitom auto-

Kresba
© Vladimír Renčín

NAD KNIHOU

ří alespoň základní díla citují, většinou však jen proto, aby se vůči nim vymezili. Netroufáme si odhadnout, zda tím ukazují nepochopení, žalostný stav svých knihoven nebo osobní předpojatost. Můžeme však ukázat, proč je jejich přístup nebezpečný. Student, který se vinou nové učebnice ocitne v myšlenkovém světě 70. let, má nutně ztížený přístup k informacím. Skutečně horké oblasti oboru (např.

fylogeneze jazyka, úloha mozku v pohlavním výběru, vztah recipročního altruizmu a ekonomiky) jsou nevyhnutelně opomenuty nebo zkráceny. Učebnice ztrácí na čtivosti a celý obor, alespoň v našich krajích, fosilizuje.

Až bude příště nějaká instituce uvažovat o finanční podpoře některého oboru, měla by raději investovat do nákupu kvalitní původní literatury. □

Věda nezačíná rokem 1990

K recenzi „Úvodu do etologie člověka“ str. 335

V předmluvě k naší knize uvádíme, že má sloužit jako první seznámení s oborem, který je ještě velmi mladý, jeho historie čítá vlastně posledních 30 let. Kniha je určena především vysokoškolským studentům, čemuž odpovídá didaktický záměr, vyjádřený strukturou kapitol, rejstříkem, anglicko-českým slovníčkem odborných výrazů, výběrem hlavních děl světové literatury a českých autorů. K napsání „Úvodu“ nás vedlo to, že v České republice dosud nebyl publikován materiál, z něž by bylo možno vycházet při přednáškách z etologie člověka. V předmluvě uvádíme, že etologie není dogma a že nelze přisahat na „jediný správný“ teoretický přístup. Potěšil nás příznivý ohlas mezi kolegy i reakce nejpovolanějšího odborníka, prof. Z. Veselovského, který ve své recenzi v Živě napsal: „...knihu vítám jako vynikající návod, jak se o sobě něco pravdivého a nového vůbec dovědět...“ a „...autoři ale rozhodně za svou knihu zasluhují ocenění a díky“.

V době, kdy je kniha rozebrána, přicházejí se „zdrucujícím odstřelem“ dva studenti-doktorandi (zoologové) s naivní představou, že to, co bylo v etologii publikováno před devadesátými lety, je již veteš, překonaná sociobiologickými studiemi posledních let.

Předpokládáme, že okruh čtenářů je seznámen alespoň částečně se základy etologie. V posledních letech u nás vyšly překlady několika knih K. Lorenze, k dispozici je učebnice etologie D. Francka, učební texty a učebnice etologie a srovnávací psychologie, vydané našimi univerzitami, českými i slovenskými nakladatelstvími. Především lze čerpat nekonečný zdroj poznatků z vynikajících knih profesora Zdeňka Veselovského, ke kterým se budeme stále vracet.

Fraňková S., Klein Z.: Úvod do etologie člověka, s. 4-5

Je to totéž, jako kdyby neurofyziologové odmítli existenci I. P. Pavlova, psychologové zakázali vydávání děl C. G. Junga a psychiatři se nesměli vracet k S. Freudovi. Pro humánní etologii by bylo velmi prospěšné diskutovat se skutečnými odborníky o tématech, která byla kvůli plánovanému rozsahu v knize probrána jen stručně, avšak je trapné muset poučovat autory o tak triviálních faktech, například o tom, že komunikace spočívá v přenosu informace (viz např. definici Manninga, 1979). Forma, obsah, sémantika a další charakteristiky komunikačního procesu na definici nic nemění. Způsob, jak se M. Konvička a T. Grim pozastavují nad tím, že si lidé nejrůznějších kultur zhotovují ozdoby, svědčí bohužel o tom, že jim není znám obor antropologie a nevědí nic o různých motivacích mutilačního chování.

Kresba © Vladimír Renčín

VĚČNÝ BOJ ROZUMU S HLUPOSTÍ TRVÁ. HLUPOST NEVITĚŽÍ, ALE JE VELMI SVĚŽÍ. OPROTÍ NI MÁ ROZUM OCHRANĚKÉ ZITRATÝ NA PÁDLÝCH MOZKOVÝCH BUNĚKÁCH.

Recenzi by bylo možno omluvit jako touhu studentů po zviditelnění. Je však nebezpečné osvojovat si od počátku odborné (či vědecké) kariéry arogantní způsoby druhořadých novinářů a publicistů. Vytrhují věty ze širších souvislostí, doplňují je svými představami, které pak připisují kritizovaným. Vymýšlejí si nepřítel, aby jej mohli kritizovat.

Autoři si jistě přečetli několik nových prací ze sociobiologie (i když mnohé rozporné hypotézy sociobiologů jsou stále předmětem diskusí a kritik a nelze je brát jako prokázaná fakta nebo nosné koncepce), ale bohužel nepochopili, že tím nelze „vymazat“ nálezy, či dokonce existenci jiné vědní disciplíny. Autoři recenze mimo jiné knize vytýkají, že je pouhým komentářem k Lorenzovi. Jména jako Eibl-Eibesfeldt (s dosud nejucelenějším dílem *Human Ethology*), Hinde, Morris, Bowlby, Calhoun a mnozí další, z jejichž prací čerpáme, jsou pro autory recenze zřejmě neznámá.

Jsme přesvědčeni, že k Lorenzovi, stejně jako k pracím našich zoologů a psychologů Z. Veselovského, J. Láta, J. Madlafouska, J. Žďárka, Z. Matějčka a dalších, se budou vracet i příští generace nezávisle na tom, kterým směrem se bude vývoj etologie ubírat. Teoretický i praktický přínos sociobiologie k poznání základů sociálního chování člověka však mohou kvalifikovaně posoudit lépe sociální psychologové než zoologové.

Doc. PhDr. Slávka Fraňková, DrSc.,
RNDr. Zdeněk Klein

Z DOPISU AUTORŮ KNIHY REDAKCI (neupravováno):

Vážení členové redakce,
obdrželi jsme kopii recenze naší knihy „Úvod do etologie člověka“, vypracované mgr. Grimem a mgr. Konvičkou. Pochopili jsme, že se tyto studenti pokoušejí opět o další „odstřel“, tentokrát publikace z jím vzdáleného oboru. V příloze si dovoluujeme zaslat odpověď. Nebudeme detailně analyzovat „vývody“ kritiků, protože se domníváme, že s pamfletem podobného druhu je zbytečné se zabývat a nechceme poučovat recenzenty, že zřejmě nemají

elementární znalosti humánní etologie a představu o způsobech prezentace základních vědeckých poznatků pro účely výuky či první orientace v daném oboru.

Časopis *Vesmír* měl vždy dobrou úroveň. Není nám jasné, proč si redakce neověřuje odbornou způsobilost autorů. Pro Vaši informaci můžeme uvést, že (podle informací z Olomouce) magistři T. Grim a M. Konvička jsou studenti-doktorandi. T. Grim se školí v oboru ornitologie a mgr. Konvička působí jako voják v civilní službě v knihovně botaniky. Působí dojemem, že se ještě s etologií člověka (ale ani s psychologií a antropologií) nesetkali. Mimochodem, jediné, co zatím mgr. Grim prezentoval na loňské konferenci, bylo potvrzení Lorenzovy koncepce nadnormálního podnětu u mláďat kukačky obecné. [...]

V úctě
Doc. PhDr. Slávka Fraňková, DrSc.,
RNDr. Zdeněk Klein

VĚDA A AUTORITA – dvě poznámky k průvodnímu dopisu doc. S. Fraňkové

1) Cesty rukopisů zaslaných do redakce *Vesmíru*: V elektronické podobě jsou rukopisy přístupné všem členům redakční rady. Dva až tři členové redakční rady, popřípadě odborníci mimo redakční radu bývají požádáni o recenzi rukopisu. Kromě věcného obsahu se posuzuje také srozumitelnost. Od toho se odvíjí další osud rukopisu (jeho zpracování v redakci, přepracování autorem, vrácení autorovi; kolem 50 % rukopisů bývá vráceno).

2) Věda zcela jistě nezačíná rokem 1990, ale také ve vědě bývá zvykem argumentovat. Je rovněž pravda, že nejsme zvyklí na řeč bez okolků (také jeden z lektorských posudků recenze říká, že autoři sice mají v podstatě pravdu, ale že ji mohli formulovat společensky přijatelněji). Kdo sleduje recenze v časopisech *Nature*, *Science* či v populárním *New Scientist*, šokován otevřeností není. Chtěl bych však celou věc přece jen trochu zlehčit odkazem na článek Jiřího Wilhelma: Návrh generálního řešení systému vědeckých hodnot, *Vesmír* 69, 702, 1990/12. Vřele doporučuji k přečtení.

Ivan Boháček

Byl to tuším nezdvořák Pitigrilli, jenž nezdvořile řekl, že horší poměry než ve vědeckém ústavu jsou už jen v dámské baletní škole.

Miroslav Holub: O příčinách porušení a zkázy těl lidských,
Pražská imaginace, Praha 1992

Latiméria v Ázii (Vesmír 77, 95, 1999/2)

Juraj Holčik referoval o senzačním objevení *coelacantha latimeria chalumnae* v Indonézii. Moderní geologie dobře zná jev „rozpínání oceánské dna“, teorie kontinentálního driftu je dnes živá a drtivá většina odborníků o její správnosti nepochybuje. Podle ní se dnešní kontinenty začaly formovat a vzájemně se vzdalovat (občas i přibližovat) zhruba před dvěma stovkami milionů let, a to díky rozlámání původního superkontinentu Pangey. „Jižní prapevnina“ Gondwana se počala štěpit na dnešní jižní kontinenty ještě za éry dinosaurů. Holčikova představa malého areálu výskytu *coelacanthů*, který se v důsledku tohoto štěpení rozdělil na dva areály unášené pak od sebe až do dnešních dnů, je však zcela nereálná. Z Komorského souostroví do Indonézie to „geologicky“ není jen několik tisíc km, ale také několik desítek milionů let. Běžná doba existence živočišného druhu ve fosilním záznamu je kolem jednoho milionu let. „Živé zkameněliny“ patří dávno do říše pohádek raných dob evoluční teorie. Stephen J. Gould už jednou názorně poukázal na paradoxní zbrklou, s níž někteří biologové využívají teorii deskové tektoniky jako historické vysvětlení v upřímné snaze hledat „gradualistické“ řešení problému, aniž by si uvědomovali onen nepřekonatelný časový rozpor.

Václav Petr

Odpověď autora: Poznámka dr. Václava Petra by asi nebola vznikla, keby som v snahe o stručnosť článku nebol príliš zjednodušil vysvetlenie súčasného výskytu latimerie a jeho predpokladanú príčinu. Predovšetkým musím upozorniť, že v článku sa nikde nezmiňujem o tom, že coela-

kant objavený v Indonézii je identický s druhom *Latimeria chalumnae*. Najväčšie rozšírenie a druhovú diverzitu dosiahli coelakanty v triase. Od tohto obdobia rýchlosť morfológických zmien u tejto skupiny ostáva veľmi malá. Z toho sa dá dedukovať, že v prípade coelakantov zrejme neplatí pravidlo o priemernej životnosti jedného druhu v dĺžke jedného milióna rokov. Naopak, musíme rátať s tým, že niektoré druhy preživali oveľa dlhšie. Hoci recentnú latimériu od jej najbližšie príbuzných druhov z hornej kriedy delí 65 miliónov rokov, ide o živočíchy veľmi podobné. Súčasný zemepisný rozšírenie tejto skupiny, ktorá bola pôvodne sladkovodná, objasňuje práve kontinentálny drift. To sa ostatne týka aj niektorých ďalších živočíchov, predovšetkým niektorých skupín sladkovodných rýb (ako napríklad dvojdyšné alebo blatniakovité), ktorých súčasné rozšírenie sa nedá vysvetliť iným spôsobom, keďže more predstavuje pre sladkovodné ryby neprekonateľnú prekážku. Takže hoci Komorské ostrovy delí od Indonézie 11 000 km a niekoľko desiatok miliónov rokov, podobnosť tamojších coelakantov nápadne sa podobajúcich na svojich dávnych predkov nie je prekvapujúca. A práve preto je latiméria často nazývaná žijúcou fosíliou. **Nejde teda o nijakú paradoxnú zbrklou!**

Práve prišla správa, že indonézsky coelakant bol opísaný ako nový druh *Latimeria menadoensis*. Je však otázne, či ide o validný druh. Opis sa totiž zakladá len na analýze mitochondriálnej DNA, morfológické porovnanie sa zatiaľ nerealizovalo.

Juraj Holčik

Pozn.: Letos 17. března Akademie věd ČR udělila J. Holčíkovi Čestnou oborovou medaili za zásluhy v biologických vědách. Blahopřejeme.

Redakce